

**KARA HALİL EFENDİ VE NÜZHE HÂŞİYESİ ÖZELİNDE
OSMANLI DÖNEMİ HADİS USÛLÜ LİTERATÜRÜNDE HÂŞİYE
YAZICILIĞI**

Gloss Writing in the Ottoman Period Hadith Method Literature in the Special
of Qara Khalil Efendi and His Nuzha Gloss

BEKİR ÖZÜDOĞRU

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı,
Samsun, Türkiye

Asst. Prof., Ondokuz Mayıs University Divinity Faculty, Basic Islamic Sciences, Hadith Department,
Samsun, Turkey

bekirozudogru@gmail.com
0000-0001-5996-3942

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 15 Şubat2022

Kabul Tarihi/Accepted: 27 Nisan 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.1074150>

ATIF/CITE AS:

Özüdoğru, Bekir, "Kara Halil Efendi ve Nüzhe Hâşiyesi Özelinde Osmanlı Dönemi Hadis Usûlü
Literatüründe Hâşie Yazıcılığı", Hitit İlahiyat Dergisi, (Haziran/June 2022) 21/1, 605-636

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,

Çorum, Turkey. All rights reserved.

Gloss Writing in the Ottoman Period Hadith Method Literature in the Special of Qara Khalīl Efendī and His Nuzha Gloss

Abstract

The Ottoman Empire is one of the periods that is not emphasized in hadith history books. Among the reasons, the claim that there was no original work in the Ottoman Empire and that most of the works are in manuscript can be mentioned. However, in order to determine whether they are original or not, the contents of the manuscripts should be analyzed first. Thus, ideas can be made in the fields of hadith and hadith education in the Ottoman Empire and a contribution can be made to the history of hadith by revealing its prominent aspects or deficiencies.

The subject of the study is Qara Khalīl Efendī, one of the 17th-century scholars, and his gloss about the hadith method, which he wrote on Gurānī. Qara Khalīl Efendī was educated in Ottoman madrasahs and worked as a professor there, and he is from within the Ottoman education. At the same time, he has works written in the style of annotation for different fields. He especially improved himself in fields such as logic, etiquette, and Jihat al-Wahdah. Fanārī's gloss is one of his famous works. Both being a disciple and being in copyright activity indicates that he usually writes his works during the training phase. After being a professor, Qara Khalīl's transition to bureaucratic duties such as a qaḍī'asker gives information about the relationship between professorship and bureaucracy in Ottoman thought. Qara Khalīl, who has a mudarris, profanity, and bureaucrat personality, is an essential character in terms of the upbringing of the Ottoman 'ilmiyya class, his interests and his goals on the way from being a mudarris to being a qaḍī'asker. In this study, giving place to the life of Qara Khalīl from these aspects is aimed at understanding the Ottoman 'ilmiyya thought. In addition, it was mentioned that the rank of Boyābādī was given to Qara Khalīl, who was from the Aydın region, by mistake.

One of the turning points of the hadith method literature is the Nukhba and its commentary Nuzha works of Ibn Ḥajar. Many glosses, commentaries, and summaries have been made on them. One of the glosses is Gurānī, who lived two centuries after Ibn Ḥajar. Qara Khalīl made a second gloss on the Gurānī text. The gloss, which is in the form of writing and has not been studied; the transfer of the Egyptian scientific heritage (Nuzhah and Gurānī annotations) to the Ottoman Empire is important in terms of the nature of the Ottoman period hadith method writing and the Ottoman understanding of science. The hashiya does not cover all the subjects because

it was written up to the subject of mutawâtir, which is at the beginning of the hadith methodology. Four texts, Nukhba, Nuzha, Gurānī, and Qara Khalīl, are intertwined in the gloss. At the same time, there are other commentaries and glosses of Nuzha such as Ibn Quṭlubōġa. In this respect, the work gives an idea about the debates around Nuzha after Ibn Hajar. Discussions consist of topics such as the writing of the Nukhba-Nuzha text, the i'rāb status of the words in the text, the purpose of hadith science, and the conditions of mutawâtir. Qara Khalīl explains the subjects centered on "language" and responds to the discussions about the knowledge of fields such as şarf, naḥw, and rhetoric. At this point, he makes use of Nuzha's commentaries, logic and Arabic language work. In these respects, the work gives the impression that it was written to teach students at the educational stage. Explaining each word with grammar aims to teach grammar subjects to students. In addition, in-depth explanations are made on the topics based on grammar issues.

Although language-centered gloss brings up the problem of originality in hadith methodology, it offers different perspectives by using disciplines such as logic, methodology, and the Arabic language. One of these is that the method of hadith has its unique purpose and function to become a "science" within the scope of Jihat al-Waḥdah. Again in the work, it is seen that the discussions on the writing of Nukhba-Nuzha are based on rhetoric and Arabic language rules.

In the study, first of all, Qara Khalīl's life, scientific and bureaucratic personality will be discussed, and then his work, *Hāshiya 'alā Hāshiya al-Kurdī 'alā Sharḥ Nukhba al-Fikar*, which he wrote on hadith methodology, will be examined. In this way, it will contribute to forming an idea about the annotation writing in the hadith method of the Ottoman period, based on the work in writing.

Keywords: Hadith, Ottoman, Qara Khalīl, Hadith Method literature, Gloss/Hāshiyah, Nuzhah an-nazar, Gurānī

Kara Halil Efendi ve Nüzhe Hâşiyesi Özelinde Osmanlı Dönemi Hadis Usûlü Literatüründe Hâşiyeye Yazıcılığı*

Öz

Hadis tarihi kitaplarında Osmanlı, üzerinde durulmayan dönemlerden birisidir. Sebepleri arasında Osmanlı'da özgün çalışma yapılmadığı iddiası ve çoğu eserin yazma hâlinde olması zikredilebilir. Oysa özgün olup olmadığının tespit edilebilmesi için öncelikle yazma hâlindeki eserlerin muhtevaları analiz edilmelidir. Böylece Osmanlı'da hadis ve hadis eğitimi alanlarında fikir yürütülebilir ve öne çıkan yönleri ya da eksikleri ortaya konularak hadis tarihine katkı sağlanabilir.

Çalışmanın konusu, XVII. yüzyıl âlimlerinden Kara Halil Efendi (öl.1123/1711) ve onun hadis usûlüne dair *Nüzhe* hâşiyesi olan İbrahim el-Gürânî üzerine yazdığı hâşiyesidir. Kara Halil Efendi, Osmanlı medreselerinde yetişerek buralarda müderrislik yapmış, ilmiye sınıfının içinden gelen birisidir. Onun farklı alanlara yönelik hâşiyeye tarzında yazdığı eserleri mevcuttur. O, özellikle mantık, âdâb ve cihet-i vahde gibi alanlarda kendisini geliştirmiştir. *Fenârî* hâşiyesi meşhur eserlerindedir. Hem müderris olması hem de telif faaliyeti içinde olması, eserlerini genelde eğitim aşamasında yazdığını gösterir. Kara Halil'in müderrislikten sonra kazaskerlik gibi bürokratik görevlere geçmesi, Osmanlı düşüncesinde müderrislik ile bürokrasi arasındaki ilişkiye dair bilgi verir. Müderris, muhaşşî ve bürokrat bir kişiliğe sahip olan Kara Halil, Osmanlı ilmiye sınıfının yetişmesi, ilgi alanları, hedeflerini göstermesi açısından önemli bir karakterdir. Çalışmada, Kara Halil'in hayatına söz konusu açılardan yer verilmesi Osmanlı ilmiye düşüncesini anlama amacına matuftur. Bunların yanında, Aydın bölgesinden olan Kara Halil'e Boyabadî nisbesinin yanlışlıkla verildiğine değinilmiştir.

Hadis usûlü literatürünün dönüm noktalarından birisi İbn Hacer'in *Nuhbe* isimli çalışması ve yine kendisinin bu eser üzerine yaptığı şerhi olan *Nüzhe*'sidir. Üzerlerine birçok şerh-hâşiyeye-ihtisar çalışması yapılmıştır. Hâşiyelerden birisi, İbn Hacer'den iki asır sonra yaşayan Gürânî'dir. Kara Halil, Gürânî metni üzerine hâşiyeye çalışması yapmıştır. Yazma hâlinde bulunan ve üzerinde çalışma bulunmayan hâşiyeye; Mısır ilmi mirasının Osmanlı'ya aktarımı, Osmanlı dönemi hadis usûlü yazıcılığının mahiyeti ve Osmanlı ilim anlayışı açısından mühimdir. Hâşiyeye, hadis usûlü konularının başında olan mütevâtîr bahsine kadar yazıldığı için tüm konuları kapsamaz. Hâşiyede; *Nuhbe*, *Nüzhe*, Gürânî ve Kara Halil şeklinde dört metin iç içe

* Konu ilk olarak 5-7 Ekim 2018 tarihlerinde gerçekleştirilen *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü* adlı sempozyumda "Kara Halil Efendi ve Usul-i Hadis'e Dair Hâşiyesi" ismiyle tarafımdan sözlü olarak sunulmuş ve sadece özeti basılmıştır. Elinizdeki makale ise konu benzer olmasına rağmen söz konusu tebliğin metin, içerik ve amaç açısından büyük oranda geliştirilmiş ve değiştirilmiş hâlidir.

geçmiştir. Aynı zamanda İbn Kutluboğa gibi *Nüzhe*'nin diğer şerh ve hâşiyeleri yer almaktadır. Bu açıdan çalışma, İbn Hacer sonrasında *Nüzhe* etrafında oluşan tartışmalar hakkında fikir vermektedir. Tartışmalar, *Nuhbe-Nüzhe* metninin yazımı, metindeki kelimelerin i'rab durumları, hadis ilminin gayesi, mütevâtir şartları gibi konulardan oluşmaktadır. Kara Halil, konuları "dil" merkezli açıklar ve sarf, nahiv, belâgat gibi alanların bilgisiyle ele alır. Bu noktada, *Nüzhe* şerhlerinden, mantık ve Arap dili eserlerinden istifade eder. Bu açılardan eser, tedrisât aşamasında öğrencilere okutmak üzere yazıldığı izlenimi vermektedir. Her bir kelimenin gramer ile açıklanması, gramer konularının talebeye öğretilmesi amacını taşımaktadır. Bununla birlikte, gramer konularından hareketle konular üzerinde derinlemesine izahlar yapılmaktadır.

Eser mantık, usûl ve Arap dili gibi disiplinlerden istifade ile farklı bakış açıları sunmaktadır. Cihet-i vahde kapsamında hadis usûlünün bir "ilim" olabilmesi için kendine özgü gaye ve mesâilinin olması bunlardan birisidir. Yine eserde mütevâtirin şartları konusunda belâgat ve Arap dili kurallarından hareket edildiği görülmektedir.

Çalışmada, öncelikle Kara Halil'in hayatı, ilmî ve bürokratik kişiliği ele alınacak, sonrasında ise hadis usûlüne dair yazdığı *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Kürdî ala Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* eseri incelenecektir. Böylelikle yazma halindeki eserden hareketle Osmanlı dönemi hadis usûlü literatüründe hâşiyeye yazıcılığı hakkında bir fikir oluşmasına katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Osmanlı, Kara Halil, Hadis Usûlü Yazıcılığı, Hâşiyeye, Nüzhetü'n-nazar, İbrahim el-Gürânî

Giriş

Hadis ilminin metodolojisini oluşturan hadis usûlü sistemi, hadis rivayetiyle birlikte hicri I. ve II. asırlarda oluşmuş, III. ve IV. asırlarda pratik açıdan zirve dönemlerini yaşamıştır. Rivayet eserlerinde görülen söz konusu pratik, hicri IV. asırdan itibaren müstakil eserlerde ele alınmaya başlanmış ve böylece İslamî literatüre hadis usûlü eserleri dâhil olmuştur. Müttekaddimûn şeklinde ifade edilen ilk hadis usûlü eserlerinden sonra İbnü's-Salâh'ın (öl.643/1245) *Ullâmü'l-hadis* adlı eseri, usûl konularını (râvi, mervî ve rivayet lafızları) içermesi, sistemli olması gibi özelliklerle öne çıkmış ve sonrasını etkileyerek üzerine birçok şerh, ihtisar çalışması yapılmıştır. Yaklaşık iki asır sonra İbn Hacer (öl.852/1449), İbnü's-Salâh'ın eserine dayanan ancak ıstılahların daha ön plana çıktığı *Nuhbetü'l-fiker* ve onun şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar* adlı eserlerini kaleme almıştır.

Üzerine birçok şerh, hâşiye, nüket ve ihtisar türünde eserler yazılması¹, İbn Hacer'in eserinin kendisinden sonraki hadis usûlü eserlerini etkilediğini gösterir. Öyle ki günümüzde Türkiye'de yazılan hadis usûlü eserlerindeki konu dağılımı ve sistematığının *Nuhbe-Nüzhe*'ye uygunluğu söz konusu etkinin göstergesi sayılabilir. Öncesinde Osmanlı coğrafyasında Birgivi (öl. 1573/981)² ve Ömer Çelebi (öl.985/1577-8)³ gibi bazı âlimler *Nuhbe*'den bağımsız müstakil hadis usûlü eserleri telif etmişlerdir. Belli bir dönem sonra Mısır havzasında etkili olan *Nuhbe-Nüzhe*'nin Anadolu'ya taşındığı, hâşiye ve tercüme edildiği görülmektedir.⁴ Osmanlı'da Köprülüler döneminde Mısır ile ilmî ilişkiler artmıştır.⁵ Bu süreçte, Kara Halil Efendi Kahire-Anadolu arasındaki bilgi aktarımında rol oynamıştır. Onun *Nüzhe* hâşiyelerinden *Gürânî*'ye ikinci bir hâşiye yazması söz konusu etkileşimin bir ürünü gibi gözükmektedir.

¹ Sezai Engin, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası", *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi) I/1* (2015), 81-98.

² Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercüme", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi 1* (1975), 130-131.

³ Mustafa Celil Altuntaş - Azamat Zhamashev, "Ömer Çelebi'nin (öl. 985/1577-8) Usûl-i Hadîse Dair Risâlesinin Tahlil, Tercüme ve Tahkiki", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 22/1* (31 Mart 2022), 541-575. Çalışma, Molla Yegân'a (öl.865/1461) nispet edilerek yayımlanan iki çalışmanın (Osman Aydın, "Anadolu Coğrafyasında Hadis Usûlü Çalışmaları: Molla Yegân ve Risâletü Usûlü'l-Hadis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 44* (27 Haziran 2018), 143-165; İbrahim Hatiboğlu, "Molla Yegân ve Risâle fi Usûlü'l-Hadis 'alâ Tarîki ehli'l-Hadis ve'l-Usuliyin", *Hadis Tetkikleri Dergisi XIX/2* (2021), 373-381.) Ömer Çelebi'ye ait olduğunu iddia etmektedir.

⁴ Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri", 132-133.

⁵ Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018), 41-42.

Osmanlı döneminde yazılan *Nuhbe-Nüzhe* şerh-hâşiye ve tercümelerine katalog şeklinde yer verilmesine rağmen içeriklerine, hadis usûlü konularını ele alış yöntemlerine, tartışma konularına dair çalışmalar nadirdir.⁶ Bunun sebepleri arasında hâşiye türünün özgün görülmemesi ve mahtut halde olması, yazma/tahkik çalışmalarına önem verilmemesi ve yazma çalışmanın zorluğu zikredilebilir. Ancak hâşiye türlerinin tartışma konuları, dil ve üslupları bilinmeden özgün olmadığı gibi ifadelerde bulunmak önyargıdan öteye geçmeyecektir. O nedenle Osmanlı dönemine ait yazma hâlindeki hâşiyelerin hem gün yüzüne çıkarılması hem de muhtevalarının tespiti hadis tarihine katkı sağlayacaktır. Osmanlı'da yazılan bu tarz hâşiyeleri okumak, anlamak; meşhur metinlerden hareketle usûl konularına dair tartışmaları da görmek açısından önem arz eder. Nitekim şerh-hâşiye üzerinde çalışmaları olan Kara, İslâmî literatürü anlamak için söz konusu türe de hâkim olmanın gerektiğini belirtmektedir.⁷

Osmanlı'daki eğitimi, tedrisâtı, ilmiye sınıfını ve eser telifini göstermesi açısından XVIII. asır Osmanlı âlimlerinden Kara Halil Efendi; Osmanlı'daki *Nüzhe* hâşiyelerinin dilini, muhtevalarını ve tartışma konularını göstermesi açısından ise onun hâşiyesi ele alınacaktır. Öncesinde ilk muhaşşî Gürânî ve eseri kısaca incelenecektir.

2. Gürânî ve Nüzhe Hâşiyesi

Kara Halil'in eserinin ismi *Hâzihi hâşiyetün mevâlâ allâme Halil b. Hasen el-müknâ b. Ebi'l-felâh el-Aydînî alâ Hâşiyeti'l-Kürdî alâ şerhi'l-nuhbe fî usûli'l-hadis* (EK2) şeklindedir. Buradaki bilgiye göre, Kara Halil'in tahşiyeye ettiği eserin müellifi Kürdî olup onun da *Nüzhe* üzerine bir hâşiyesi vardır. Ancak eserin müellifinin kimliği konusunda belirsizlik söz konusudur.

Yazmalardaki bilgilere göre, eserin müellifi, her ne kadar hayatına dair çok fazla bilgi olmasa da İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî, el-Halebî, eş-Şâfiî, el-Osmanî el-Geylânî'dir. Ferağ kayıtlarına göre İbrahim b. Süleyman'a, nesebinden dolayı Kürdî, memleketinden dolayı ise Halebî denilmiş⁸, kataloglarda 1071/1660 yılında vefat ettiği belirtilmiştir. Eserin Şehid Ali Paşa (no:342) koleksiyonundaki ferağ kaydına göre (EK1); müellifin *Bezzâvî* tefsirine, *Kâfiye* şerhine, *Müğni'l-lebîb'e* hâşiyeleri vardır. Hadis ilminde

⁶ Konuyla ilgili bazı çalışmalar için bk. Necmi Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme* (İstanbul: Ümmülkura, 2021.); Mehmet Ali Aysan, Mehmed et-Trabzonî'nin er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbetü'l-Fiker Adlı Eseri ve Hadis Usûlüne Katkısı (Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.).

⁷ İsmail Kara, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Birkaç Not", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* XV/28 (2010), 4.

⁸ İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî, *Hâşiye alâ şerhi Nuhbetü'l-Fiker* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 342), 19a.

âlî isnâd sahibi olup, İbn Allân el-Mekkî'den (öl.1057/1648) önemli ilimleri okumuştur.⁹ Eserin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Tekeliği (no:828), Hacı Selim Ağa (no:652), Esad Efendi (no:257), Hafîd Efendi (no:454), Şehid Ali Paşa (no:342-348), Yazmabağışlar (no:2163) koleksiyonlarında birçok yazması bulunmaktadır. Her birisinin ferağ kayıtlarında müellifin ismi, İbrahim b. Süleyman el-Kürdî el-Halebî şeklinde açıkça belirtilmekte, kaç yılında (h.1086, 1091, 1115) istinsah edildiği yazmaktadır.

Eserin tespit edilen tek baskısında ise müellif ismi farklı gözükmemektedir. Eser, Muhammed Murabî tahkiikiyle Dâru İbn Kesîr tarafından *Nüzhetü'n-nazar* ile birlikte İbn Hacer'in öğrencilerinden İbn Kutluboğa (öl. 1474/879), Kemal b. Ebî Şerîf (öl. 906/1500) ve müelliften sonra yaşayan İbrahim el-Gürânî olmak üzere üç hâşiye dipnotlarda basılmıştır. Söz konusu baskıda hâşiyenin müellifi, h. 1025-1101 yılları arasında yaşayan İbrahim b. Hasan b. Şihâbüddîn el-Gürânî, eş-Şehrânî, eş-Şehrezûrî, el-Kürdî, eş-Şâfiî şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰ Ancak Gürânî'nin böyle bir eseri tespit edilmediği gibi yazmaların sonunda İbrahim b. Hasan el-Gürânî değil de İbrahim b. Süleyman el-Kürdî ifadesi geçmektedir. Gürânî hakkında yapılan doktora tezinde müellifin böyle bir eseri olmadığı, isim benzerliğinden dolayı Gürânî'ye nispet edilmiş olabileceği belirtilmiştir.¹¹ Aynı şekilde yazma eserde *Bezzâvî Tefsiri'*ne hâşiye gibi Kürdî'nin eserleri olması, Gürânî'nin eserleri arasında ilgili hâşiyelere rastlanılmaması farklı bir âlim olduğunu gösteren delillerdendir.¹² Kürdî'nin Geylânî diye bir nisbesi de bulunmaktadır. Arapça yazılış Gürânî'ye benzer olduğundan Geylânî'nin (الكيلاني), yanlışlıkla Gürânî (الكوراني) şeklinde okunması da muhtemeldir.

Günümüzdeki bazı çalışmalar ise Kara Halil'in Gürânî'nin rivayet ilimlerindeki birikimini İstanbul'a taşıdığını, *el-Ümem* adlı eserinin rivayet iznine sahip olduğunu gösterir.¹³ Kara Halil ile Gürânî arasındaki bu ilişki ve İbrahim b. Süleyman el-Kürdî'ye dair biyografi kitaplarında bilgi bulunamaması eserin Gürânî'ye ait olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir. Müellifin kimliğine dair söz konusu belirsizlik, konuya dair uzun araştırmalara rağmen giderilememiştir. Bundan dolayı, burada

⁹ İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî, *Hâşiye alâ şerhi Nuhbetü'l-Fiker* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 348), 30a.

¹⁰ İbrahim b. Hasan el-Gürânî, *Hâşiye alâ Şerhu Nuhbetü'l-fiker (Nüzhetü'n-nazar ile birlikte basım)*, thk. Muhammed Mürâbî (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2017), ss. 15-18.

¹¹ Ömer Yılmaz, *İbrahim Kûranî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2004), 207-208.

¹² Yılmaz, *İbrahim Kûranî*, ss. 147-210.

¹³ Kadir Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 89.

muhakkikin tespiti doğrultusunda eserin müellifi olarak İbrahim b. Hasan el-Gürânî zikredilecektir.

Gürânî, *Nuhbe-Nüzhe*'yi hâşiyeye ederken direkt metni açıklamaya girişmiş ve bir mukaddime yazmamıştır. İbn Hacer'in ele aldığı gibi- "hamd" cümlesinden başlayarak, hadis usûlü müellifleri, mütevâtir, haber-i vâhid, sahih-hasen-zayıf hadis bölümlerinde yer yer açıklamalarda bulunmuştur. Eseri âlî-nâzil isnad konusuna kadar tahşiye etmiş, sonrasındaki "rivâyetü'l-akrân ve müdebbec" gibi râvilere dair birçok konuyu ele almamış, "Doğruyu en iyi bilen Allah'tır, dönüş O'nadır." sözleriyle bitirmiştir.¹⁴ Bu yönüyle *Nuhbe-Nüzhe* metninin tamamını tahşiye etmemiştir.

Gürânî'nin hâşiyedeki yöntemini göstermek adına "sahih" tanımı bölümünden bir örnek vermek yerinde olacaktır. İbn Hacer, sahih lizâtihi kavramını "Adalet ve zabtı tam râvîlerin, muttasıl senedle naklettikleri, şâz ve illetli olmayan haber-i vâhid." şeklinde tanımlamıştır.¹⁵ Gürânî, tanımda sadece "zabtı tam/ تَامَ الصَّبْتُ" şeklindeki ifadeyi tahşiye etme gereği hissetmiş, diğer şartlara değinmemiştir. Burayı açıklarken öncelikle "kavluhu" şeklinde İbn Hacer'in ibaresine işarette bulunmuş sonrasında "tâm/ تَامَ" kelimesini kâmil olarak açıklamıştır.¹⁶ Ona göre zabt, tarifteki beş şarttan ikincisidir. Söz konusu ifadeyle, çokça hata yapan kimselerin naklettikleri hadisler tanımın dışında kalır çünkü böyle bir râvi, doğruyu yanlıştan ayıramaz, mevkûf hadisi merfû, mürseli muttasıl olarak nakledebilir ve bilmeksizin râvilerin isimlerinde tashîf yapabilir.¹⁷ Gürânî, zabtı bu şekilde açıkladıktan sonra konuyla ilgili İbn Kutluboğa'nın itirazlarına yer verir. İbn Kutluboğa, "zabtı tâm" kelimesinin "tamâmü'z-zabt" şeklinde olması gerektiğini belirtir çünkü, sahih hadis tanımında tam ya da kusur düşünülemez. Ancak Gürânî'ye göre, İbn Hacer'in "tâm" ifadesi kâmil anlamında olursa, İbn Kutluboğa'nın itirazları ortadan kalkar.¹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla, Gürânî'nin zabt konusuna yer verme sebebi, İbn Kutluboğa'nın açıklamalarıdır. Sonrasında ise o, sahih hadis tanımında "adaletli kişinin nakli" ifadesinden sonra "an mislihi" ifadesine ihtiyaç olmadığını belirtir.¹⁹ Onun bu bilgiye yer vermesinin sebebi ise bazı sahih tanımlarında "an mislihi/ adalet ve zabt sahibi kişilerin yine kendileri gibilerinden" ifadesinin bulunmasıdır.

¹⁴ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbetü'l-fiker*, 249 (3 nolu dipnot).

¹⁵ Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi'l-ehli'l-eser*, thk. Nureddin İtr (thk.) (Dımeşk: Matbaatü's-sabbâh, 2000), 58.

¹⁶ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 111 (3 nolu dipnot).

¹⁷ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 111 (3 nolu dipnot).

¹⁸ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 111 (3 nolu dipnot).

¹⁹ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 111 (3 nolu dipnot).

Gürânî'nin söz konusu hâşiyeyi telif ederken muhakkikin de belirttiği üzere²⁰ Ali el-Kârî'nin (öl. 1605/1014) *Nüzhe* şerhinden istifade ettiği ancak atıf yapmadığı görülür. Nitekim, sahih hadis ile ilgili yukarıdaki açıklamaların aynısının Ali el-Kârî şerhinde de geçtiği görülmektedir.²¹ Gürânî hâşiyesi üzerine bir hâşiyeye ise makalenin konusunu teşkil eden Kara Halil Efendi tarafından yazılmıştır.

3. Müderris, Muhaşşî ve Bürokrat Bir Kişilik: Kara Halil Efendi

Kara Halil Efendi; Mehmed Süreyyâ'nın (öl. 1909), *Sicill-i Osmânî*, Bağdatlı İsmâil Paşa'nın (öl. 1920), *Hediyyetü'l-ârifîn*, Bursalı Mehmed Tâhir'in (öl. 1925) *Osmanlı Müellifleri*, Ziriklî'nin (öl. 1976) *el-A'lâm'ı*, Kehhâle'nin (öl. 1987) *Mu'cemü'l-müellifîn* gibi biyografi eserlerinde birer paragraf halinde tanıtılmaktadır.²² Onun hakkında detaylı bilgi *Şekâik-i Numâniyye* zeyillerinden Atâî'nin (öl.1045/1635) *Hadâik'l-hakâik* adlı eserinin zeyli olan Şeyhî'nin (öl.1144/1731) *Vekâyi'u'l-fudela'sında* yer almaktadır. Eserde özellikle Kara Halil Efendi'nin müderrislik yaptığı medreseler, Osmanlı Devleti'nde aldığı görevler ve buna karşılık kendisine verilen araziler yıl yıl aktarılmaktadır.²³

Müellifin ismi, Halil b. Hasan b. Muhammed (Mehmed) olup Kara Halil Efendi diye meşhur olmuştur. Birgili Hasan b. Mehmed'in oğlu olan Kara Halil'in doğum tarihine dair bilgiye rastlanılmamıştır. Aydınî, Tirevî, Birgivî, Rûmî, Hanefî şeklinde nisbeleri; Ebu'l-felâh ve Halilu'r-rahmân diye künyeleri tespit edilmiştir. Osmanlı Anadolu Hanefî âlimlerden olduğu için Rûmî ve Hanefî; Aydın, Tire ve Birgi aynı bölgeler olduğu için²⁴ Aydınî, Tirevî/Tireli ve Birgivi/Birgili nisbeleriyle anılması normaldir. Söz

²⁰ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 8.

²¹ Krş. Ali b. Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi nuhbeti'l-fiker fi muştalahâti ehli'l-eser*, thk. Muhammed Nizâr Temim, Heysem Nizar Temim (Beyrut-Lübnan: Daru'l-erkam, ts.), 243; Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 111 (3 nolu dipnot).

²² Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2/576-577; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve Asârü'l-musannifîn* (Müessesetü'l-tarihî'l-arabî, 1955), 1/354-355; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975), 1/345, 374; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kamusu terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-ilm, 1986), 2/317; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Teracimu musannifî'l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1/683.

²³ Bk. Mehmed Efendi Şeyhî, *Vekâiyu'l-Fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 3/2506-2510. Ayrıca bk. Mehdin Çiftçi, *Süleymaniye Darülhadisî (XVI-XVII asırlar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2012), s. 343-344.

²⁴ Birgi, bugün İzmir ödemiş ilçesinin bir nahiyesi; Tire, İzmir'in ilçesi; Aydın ise bir ildir. Osmanlı döneminde buralar Aydın'a bağlı olduğu için Kara Halil'in Aydınî; Tire, Birgi'nin bağlı olduğu önemli ilim merkezi olduğu için Tirevî; Birgi ise doğduğu köy/nahiye olduğu için Birgivi şeklinde nisbeleri vardır. Bu üç yer ismi aynı bölgede buldukları için farklı yerleri çağrıştırmamaktadır. Bk. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 13, 24, 160.

konusu nisbelerin yanında kataloglarda Konevî ve Boyabadî nisbelerine de rastlanmaktadır. Konevî nisbesi, yazma eser kataloglarında geçmektedir. Kara Halil şeklinde birçok isim olmasından dolayı, Tireli Kara Halil, bazen Kara Halil Konevî'nin eserlerinde bazen de tam tersi şeklinde yanlışlıkla kayıt altına alınmıştır. Aslında bu kişi, Kara Halil b. Mehmet el-Konevî'dir. Ancak vefatı 1123/1711 şeklinde yazıldığından Tireli Kara Halil olduğu anlaşılmakta, ona ait olan *Risâle fi'l-akâid* ve *Şerhu Velediyeye* gibi eserler de Tireli Kara Halil'e aitmiş gibi gözükmektedir. Bakıldığında yazma eserlerin içinde net kayıtlar bulunmaktadır.²⁵ Kara Halil Efendi'nin Boyabadî nisbesi ise *Osmanlı Müellifleri*'nde ve yazma eser kataloglarında geçmektedir.²⁶

Hayatına dair eserlerde Kara Halil Efendi'nin günümüz Sinop ili Boyabat ilçesiyle alakasına rastlanmamıştır. İhtimaller göz önüne alındığında Kara Halil Efendi'nin Boyabat ile bir ilişkisi söz konusu olabilir ancak bu ihtimal, yıl yıl hayatına yer veren Şeyhî'nin verdiği bilgilerden hareketle zayıf gözükmektedir. Boyabat isminde Sinop dışında Kara Halil'in gittiği farklı bir yer de olabilir. Ancak biyografi eserlerinde böyle bir bilgiye denk gelinmediği gibi Osmanlı döneminde Boyabat sadece Sinop-Kastamonu bölgesinde geçmektedir.²⁷ Bu nedenle Boyabadî nisbesinin yanlışlıkla yazılmış olabileceği ihtimali üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Müellifleri ve günümüzdeki bazı çalışmalar ile yazma eser kataloglarının dışındaki kaynaklarda Kara Halil'in nisbesi Tirevî, Birgivî şeklinde geçmektedir.²⁸ Boyabâdî şeklinde ilk olarak *Osmanlı Müellifleri*'nde geçmektedir. Sonradan Boyabadî diye kayıt altına alan çalışmaların dayanağı *Osmanlı Müellifleri* olduğu düşünüldüğü için buradaki bilgiler test edilecektir. Eserde, "Kara Halil Efendi" başlığı altında, onun tanınmış âlimlerden olup Boyabatlı olduğuna, h. 1123 yılında vefat ettiğine, Eyüp civarında Sadrazam Sivayuş Paşa türbesi yanına defnedildiğine, Şeyhulislam Vassâf Efendi'nin onun hem talebesi hem damadı olduğuna, meşhûr eserinin *Fenârî Hâşiyesi* olduğuna ve diğer eserlerine yer verilir.²⁹ Buradaki bilgilerin her birisinin Tireli Kara Halil Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda detaylıca verileceği üzere 1123/1711 yılında vefat eden, Sivayüş Paşa civarında medfun bulunan, damadı Şeyhulislam Vassâf Efendi olan Tireli Kara Halil'dir.³⁰ Aynı

²⁵ Yazma Eserler Kurumu (YEK), "Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı", 27 Aralık 2021. <http://yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/17?q=kara%20halil>

²⁶ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/374.

²⁷ Osmanlı döneminde de Boyabâd, Kastamonu-Sinop bölgesinde yer almaktadır. Bk. Akbayar, *Osmanlı Yer Adları*, 25.

²⁸ Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb* (New York: Cambridge University Press, 2015), 23.

²⁹ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/374.

³⁰ Ali Şükrü Çoruk (ed.), *Eyüplü Meşhurlar* (İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2014), 2/123.

şekilde, meşhur *Fenâri Hâşiyesi* ve burada belirtilen diğer eserler, yazmalardan kontrol edildiğinde nisbesi Aydınî künyesi ise Ebu'l-felâh olan Halil b. Hasan'a aittir. Zaten *Osmanlı Müellifleri*'nde farklı bir yerde "Halil b. Hasan (Ebü'l-felâh)" başlığı altında 1170/1756 vefat eden Aydınî âlim bir zât olarak tanıtılmaktadır.³¹ Vefatı dışında buradaki bilgilerin yanlışlıkla Boyabatlı diye tanıtılan Kara Halil'den farklı olmadığı görülecektir. Görünen o ki Bursalı Mehmet Tahir, iki farklı isim altında aslında aynı kişiyi tanıtılmaktadır. Bunun sebebi Osmanlı'da birden fazla âlimin Kara Halil unvanıyla anılması olabilir. Hasılı *Osmanlı Müellifleri*'nde Kara Halil Efendi diye tanıtılıp Boyabatlı olduğu belirtilen kişinin Tireli Kara Halil olduğu görülmektedir. Mantık ilmine dair kaleme aldığı *Fenâri Hâşiyesi* hakkında ve hâşiyeye ve ta'likalara dair yapılan çalışmalarda müellifin Tireli Kara Halil olduğu belirtilmiştir.³²

Kara Halil, Osmanlı ilmiye sınıfı içerisinde müderris, bürokrat ve muhaşşî olması hasebiyle zengin bir kişiliğe sahiptir. Osmanlı âlimlerini farklı açılardan incelemek, dönemin ilmî anlayışını görmek açısından önemlidir.

Her ne kadar memleketi Tire-Birgi olsa da Kara Halil, İstanbul medreselerinde yetişmiştir. O, Minkârzade Efendi'nin Beyazıd medreselerine devam etmiş, hocalardan dersler alarak Osmanlı medreselerinde kademe kademe tahsilini tamamlamış ve müderris olmuştur. Şeyhî'nin verdiği bilgilere göre 1090'da Kenan Paşa Medresesine, 1093'te Hasodabaşı Medresesi ve (yine) Kenan Paşa Medresesine, 1094'te Debbagzâde Mehmet Efendi Medresesine (medresenin ilk müderrisi olarak), 1097'de Sinan Paşa Sultanî Medresesine; 1099'da Sahn-ı Semân Medresesine; 1100'de İsmihân Sultan Medresesine ve 1101'de ise Süleymaniye Dârülhadis'inde müderrisliğe başlamıştır.³³ Şayet Osmanlı medreselerinin mertebeleri göz önüne alınırsa Kara Halil Efendi en düşükten en yükseğe doğru her kademedeki medresede müderrislik yapmış nihayetinde dönemin en üst basamağı sayılan Süleymaniye Dârülhadisi'nde 7-8 ay gibi bir süre hocalık yapmıştır.³⁴ Yaklaşık 10-15 yıllık bir sürede (1090-1102) müderrislik faaliyeti yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlı ilim adamlarını, bürokratik kadrolardan ayırmak mümkün gözükmemektedir çünkü tedrisatını tamamlayan çoğu müderris, kadılık gibi çeşitli devlet kademelerinde görev almaktadır. Dârülhadis müderrisliği

³¹ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/345.

³² Harun Kuşlu, "Kara Halil'in Fenâri Hâşiyesi'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)*, (2017), 479; Sezai Engin, *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiyeye ve Ta'likalar*. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021), 111-112.

³³ Şeyhî, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3: 2507. Ayrıca bk. Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Semân'dan Dârü'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, 109-110.

³⁴ Çiftçi, *Süleymaniye Darülhadisi*, 363.

öncesi ve sonrasında yapılan görevlerin çoğunluğu bürokratik görevler oluşturur.³⁵ Bunun örneklerinden birisi de Kara Halil'dir.

Kara Halil, müderrislikten sonra devlet bürokrasisinde kadılık görevlerine başlamıştır. Dârülhadis müderrisliğinden sonra aynı yıl (1102) Sultan II. Ahmed zamanında Kudüs kadılığına (aynı yıl bu görevden azlolunmuştur)³⁶, 1107'de Bursa kadılığına³⁷, 1113'te Mekke kadılığına, 1115'te İstanbul kadılığına (1116)³⁸, 1116'da Anadolu kazaskerliğine, bu görevden azlolunduktan sonra 1119'da tekrar aynı göreve³⁹ ve 1120'de Rumeli kazaskerliğine atanmıştır.⁴⁰ Yaklaşık 15-20 yıllık bir süre kadı ve kazaskerlik görevi yürütmüştür. 1123/1711 yılında Kanlıca'da bulunan yalısında vefat etmiş ve Eyüp mezarlığında Sadrazam Siyavuş Paşa türbesi yanına defnedilmiştir (mezarında 12 mısıralı sütun şâhidesi vardır).⁴¹ Görüldüğü kadarıyla Kara Halil, İstanbul'daki dönemin önemli medreselerinde müderrislik yapmış, müderrislerin gelebileceği en yüksek üç makamdan biri olan kazaskerliğe kadar yükselmiştir.

Kara Halil, müderrislik ve kazaskerlik gibi görevlerle Osmanlı'da tanınan bir kişidir. Muhtemelen bundan dolayı, onun ailesi şeyhülislam, kazasker ve molla yetiştiren bir aile şeklinde tanımlanmıştır.⁴² Zevcesi Ayşe Hanım (ö. 1148/1735), Kara Halil'in yanına defnedilmiştir. Oğlu Karahalilzâde Said Efendi, II. Ahmed devrinde kazaskerlik ve şeyhülslâmlik yapmıştır.⁴³ Torunu ise Arapzâde Hafidî diye meşhur olan Necip Efendi'dir. Kara Halil'den dolayı Osmanlı'da tanınanlardan birisi damadı Abdullah Vassâf Efendi'dir. Akhisar'da doğup ilk eğitimini burada alan Vassâf Efendi, İstanbul'a giderek Kara Halil'den dersler almış, onun damadı olmuş, çeşitli müderrislik, kadılık

³⁵ Mehdin Çiftçi, "Osmanlı Medrese Teşkilatında Zirve: Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII. Asırlar)", *Usûl İslam Araştırmaları* 14/14 (16 Ocak 2016), 86-91.

³⁶ Şeyhî, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3:1891, 2009.

³⁷ Şeyhî, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3/2270.

³⁸ Şeyhî, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3/2780.

³⁹ Şeyhî, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3/2816.

⁴⁰ Şeyhî, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3: 2507-8; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2:577. Şeyhî, müderrislik görevlerini zikrederken aynı zamanda kimin yerine geldiği (selefi) bilgisini, kadı ve kazaskerlik görevlerinde ise kimin yerine geldiği (selefi), ondan sonra kim geldiği (halefi) ve bu görevlere karşılık kendisine verilen arazi/arpalıkları da zikretmektedir. Örneğin; 93 (1093) Rebiü'l-ahirinde Tefsirizâde Mehmed Atallah Efendi yerine Kenan Paşa medresesi müderrisi oldu. 107 (1107) Safer ayında Lütfullah Mehmed Efendi yerine Bursa kadısı olup 1108 Recep ayında azledildi ve yerlerine Ahmet Efendi geldi. 1108 Muharrem ayında Mekke kadısı olduğunda Karadeniz Ereğlisi kazası gelirleri zam olarak verildi ve 1112 Recep ayında Praviştâ kazası gelirleri de ona verildi. Bk. Şeyhî, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3: 2507-8. Tabakât kitaplarında neden arazi isimlerine yer verildiğinin sebeplerine dair bilgi için bk. Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, 17-18.

⁴¹ Çoruk (ed.), *Eyüplü Meşhurlar*, 2/123.

⁴² Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 3: 868-9.

⁴³ Çoruk (ed.), *Eyüplü Meşhurlar*, 2/123.

vazifelerinde bulunmuş ve Osmanlı Devleti'nin 70. şeyhülislâmı olarak görev yapmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Kara Halil, kendisinden sonra Osmanlı'da kadı, kazasker ve şeyhülislâm gibi önemli görevlerde bulunacak kişileri yetiştiren ailede başı çekmektedir. Bunun sebepleri arasında kendisinin bürokrat bir kişiliğe sahip olması kadar ulema arasında ilmî açıdan yetkinliğe sahip olması da zikredilebilir.

Kara Halil Efendi'nin çeşitli kademelerde birçok medresede ve nihayetinde dönemin en önemli medresesi olan Süleymaniye Dârülhadis'inde müderrislik yapması, öğrenci yetiştirdiğini göstermektedir. Ancak Osmanlı biyografi kitaplarında hoca-talebe isimleri fazla zikredilmediğinden olsa gerek öğrencilerine satır aralarında rastlamak mümkündür. Halil Faiz Efendi'nin (öl.1134/1722), alet ve dînî ilimleri zamanın büyük âlimlerinden Kara Halil Efendi'den aldığı⁴⁴, Yûsufendizâde Abdullah Hilmi Efendi'nin (öl. 1167/1754), tefsir, usûl-i hadis, hadis ve aklî ilimleri, Birgili Kara Halil Efendi'den okuduğu⁴⁵, damadı Vassâf Efendi'nin İstanbul'a gittiğinde Kara Halil'e intisab edip tahsilini ondan tamamladığı belirtilir.⁴⁶

Kara Halil'in ilmî açıdan Osmanlı dönemi âlimi, müderris, molla, çok bilgili ve fazilet sahibi, fenn-i furû'da yegâne olduğu zikredilir. Gerek dönemin telif türü olması gerekse medrese müderrisi olmasından dolayı genelde o, âdab, mantık, hikmet ve isbât-ı vacib gibi farklı alanlarda birçok hâşiye kaleme almış⁴⁷; bunların yanında tefsir ve fıkıh alanında risâle türünde eserler telif etmiştir.⁴⁸ Yazma eser kataloglarında basit bir taramada kendisinin hâşiye türünde birçok eseri olduğu görülecektir. Genelde hâşiye üzerine hâşiye çalışması olan eserlerinin öne çıkanları şöyledir.⁴⁹

1-Hâşiye alâ Fenârî: Eser aslında Îsâgûcî şerhi *Fenârî*'nin hâşiyesi olan *Kul Ahmed* üzerine bir hâşiyedir. Ancak Fenârî hâşiyesi şeklinde meşhur olmuştur. Eserin birçok yazması bulunmaktadır. Katologlarda eser; *Cilâ'u'l-enzâr, Cilâ'u'l'-enzâr fi halli uveysâti'l-efkâr, Cilâ'u'l'-enzâr fi halli uveysâti'l-efkâr alâ Kul Ahmed ale'l-fevâidi'l-Fenâriyye ala Îsâgoci, Hâşiye ale'l-fevâdi'l-fenâriyye ve Hâşiye Îsâgoci* gibi çeşitli isimlerle kayıt altına alınmıştır. Müellifin vefatından yaklaşık yüzyıl sonra eserin baskısı yapılmıştır. Eserin girişinde geçen "Fakir Halil b. Hasan" ifadesi eserin müellife aidiyetini göstermektedir. Eseri, *Sadriyye* hâşiyesini bitirdikten sonra ihlaslı kimselerin kendisinden esere

⁴⁴ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III/269.

⁴⁵ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/471.

⁴⁶ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 428.

⁴⁷ El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*, 23.

⁴⁸ Çoruk (ed.), *Eyüplü Meşhurlar*, 2/123.

⁴⁹ Eserleri için bk. Khaled El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)* (Basel: Schwabe Verlag Basel, 2019), 207-209.

bir hâşiye yazmasını istemeleri üzerine kaleme almıştır çünkü şerh gayet muhtasar ve her satırda çeşitli düğümleri olan zor bir metindir. Müellif, 1111/1699 yılında bitirdiği hâşiyeye *Cilâ'u'n-enzâr fi halli uyevsâti'l-efkâr* ismini vermiştir.⁵⁰

2-Hâşiye alâ Cihed-i Vahde: Mehmet Emin Şirvânî'nin (öl.1036/1627) *Cihedü'l-vahde* risalesi üzerine hâşiyedir. Eser; *Hâşiye ala Muhammed Emin ve Hâşiye ala Cihed-i Vahde* gibi adlarla kayıt altına alınmıştır. Müellif, 1105/1693 yılında Muhammed Emin'in *Cihed-i Vahde* risalesinin müzakeresiyle meşgul olduğunda, arkadaşlarının (ihvan) ondan farklı açılardan kapalılıkları açan, kaideleri bir araya getiren ve gerekli ilaveleri içeren bir hâşiye yazmasını talep etmeleri üzerine bu eseri yazmıştır. Eserin ismini *Risâletü'l-avniyye fi izâhi hâşiyeti'l-sadriyye* koymuştur. Eserin sonunda müellif, bu hâşiyenin 1105/1693 yılının son yarısında kadir gecesinde tamamlandığını belirtir.⁵¹

3-Hâşiye ala Hidâye: Taftazanî'nin *Tehzibü'l-mantık ve'l-kelam* eserinin şerhi Devvânî'nin (öl.908/1502) *Hidayetü'l-hikme* üzerine yapılan Lâri (öl.979/1572) hâşiyesi üzerine bir hâşiyedir.⁵²

4-Hâşiye âdâb-ı Taşköprülü: Taşköprüzâde'nin (öl.968/1561) *Risale fi ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münazara* esere yine kendisi tarafından yapılmış şerh üzerine hâşiye yazmış, ismini *Hediyetü'n-Nebî el-müsteab fi ilmi'n-nazar ve'l-âdab* koymuştur. Eser, 1088/1677 yılında tamamlanmıştır.⁵³

Müellifin âdâb ve mantık alanlarına dair bu eserlerinin yanında tefsir alanında Âl-i İmrân, Ahkâb, Mülk ve Furkân surelerine dair risâle türünde çalışmaları mevcuttur.⁵⁴ Genelde risâleler, bir ayetin tefsiri veya âlimlerin bazı ayetlerle ilgili farklı görüşlerine yönelik değerlendirmelerden ibarettir.

⁵⁰ Kara Halil b. Hasan el-Aydîni, *Hâşiye-i Kara Halil ale'l-Fenârî*. (İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1873). Konuyla ilgili bk. Kuşlu, "Kara Halil'in Fenârî Hâşiyesi'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı", 479-500. Eserin bazı yazmaları için bk. <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/YZ0482.pdf>, (11.02.2022);

<https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=5921&materialType=YE&query=kara+halil>, (11.02.2022);

<http://yazmalar.gov.tr/eser/hasiyei-ala-el-fenari-li-kara-halil/215836> (11.02.2022).

⁵¹ Kara Halil b. Hasan el-Aydîni, *Hâşiye ala Muhammed Emin [fi Ciheti'l-vahde]*. (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288). Ayrıca bk. El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History*, 122-125. Bazı yazmalar için bk. <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/YZ0808.pdf>, (11.02.2022);

<https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=994&materialType=YE&query=kara+halil> (11.02.2022).

⁵² El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History*, 38. Yazma için bk. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/199418?SearchType=1> (11.02.2022)

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/199418?SearchType=1> (11.02.2022)

⁵³ <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/YZ0513.pdf>, (11.02.2022);

<https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=4669&materialType=YE&query=002311> (11.02.2022).

⁵⁴ Yazma şeklindeki risâleler için bkz.

<https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=4668&materialType=YE&query=002311> (11.02.2022);

<https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=4226&materialType=YE&query=002311> (11.02.2022);

<https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/details?id=4667&materialType=YE&query=kara+halil> (11.02.2022).

Süleymaniye, Milli Kütüphane, Diyanet Yazma Eserler Kütüphaneleri'nde yazma halinde bulunan risâlelerin; mahiyet/içerik, metot, yazılma nedeni, dönemin tefsir tartışmaları gibi açılarından çalışılması, Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarına dair günümüze ışık tutacaktır.

Bunların yanında *Hâşiyetü hikmeti'l-ayn*, *Hâşiye-i Tavalî*, *Hâşiye-i Muhtasar Münteha*, *Şerhu Velediye ve Hâşiye-i İsbât-ı Vâcib* gibi eserler, Kara Halil'e nispet edilmektedir.⁵⁵ Ancak *Şerhu Velediye*, *Hâşiye-i Mukaddimeti Erbaa* gibi eserler her ne kadar kataloglarda Kara Halil Tirevî diye geçse de kontrol edilince yazmaların Kara Halil nisbeli Halil b. Muhammed el-Konevî'ye ait olduğu anlaşılır.⁵⁶

Tedrisât, telifât ve bürokratik görevlerle ön plana çıkan Kara Halil, Osmanlı ilmiye sınıfının ilgi alanlarını göstermesi açısından önemlidir. Bu yönüyle Osmanlı'da bu üç alanı birbirinden ayırmak mümkün gözükmemektedir.⁵⁷

4. Kara Halil Efendi'nin Nüzhe ve Gürânî Hâşiyesi

Osmanlı'daki Hadis usûlü eserlerinde *Nuhbe* ve *Nüzhe*'nin etkisi, XVII. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Nitekim Kara Halil hâşiyesi Köprülüler döneminde Hicaz ve Şam'dan icâzet alma geleneğinin ilk ürünü olarak görülmüştür.⁵⁸ Şam ve Mısır bölgesinde *Nuhbe-Nüzhe* şerh ve hâşiyeleri etrafındaki ilmî birikim, bir noktada Kara Halil'in hâşiyesi aracılığıyla Anadolu'ya taşınmıştır.⁵⁹ Kara Hâlil hâşiyesi bu açıdan okunmalıdır. Aşağıda belirtileceği üzere İbn Kutluboğa etrafında özellikle *Nuhbe-Nüzhe* metninin yazımına dair tartışmalar bu durumun bâriz göstergesidir.

4.1. Eserin Genel Özellikleri

Üzerinde çalıştığımız hâşiye, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler koleksiyonu 23. numarada yer almaktadır. Kara Halil'in diğer eserlerinin farklı yerlerde birçok yazması olmasına rağmen üzerinde çalıştığımız hâşiyenin tek bir yazması tespit edilmiştir. Farklı alanlara dair dokuz adet yazma bir araya

⁵⁵ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/375; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/354-355.

⁵⁶ Bk. <http://yazmalar.gov.tr/eser/serhur-risaletil-velediye/180332> (11.02.2022);

<https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/YZ0783.pdf> (11.02.2022).

<http://yazmalar.gov.tr/eser/hasiye-alal-mukaddimetil-erbaa/180263> (11.02.2022)

⁵⁷ Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, 19.

⁵⁸ Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, 322.

⁵⁹ Mısır-Anadolu etkileşimi için bk. Kadir Ayaz, "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münasebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansımaları (İcâzet ve Kütüphane)", *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)*, (2017), 307-337; Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, 78-125.

getirilerek ciltlenmiştir. Cildin iç kapağında “*Mecmûatün fi’t-tefsir li Ebi’l-felâh el-Aydinî*” ifadesi yer almaktadır. Çoğunluğu (ilk yedi yazma) tefsire dair hâşiyeleri içerdiği için “*Mecmûatün fi’t-tefsir*” denilmiş olabilir.

Mecmuadaki ilk iki eser Ahzâb suresi hakkında olup birincisi *Risâletün kadîmetün alâ mebhâsi’l-ahzâb* (4 varak) ikincisi, *Risâletün cedîdetün alâ mebhâsi’l-ahzâb* (6 varak) ismindedir. Üçüncüsü, *Risâletün ala halli mevâdi’ min havâşşi’l-keşşâf ve gayrihî* (4 varak) ismiyle *Keşşâf* hâşiyeleri üzerinedir. Dördüncüsü, *Risâletün tedammene er-Red ala’l-fuhûli’l-hamse Mevlâ Ebi’s-suud ve Isâmüddin* (1 varak) ismiyle fuhûl-ü hamse hakkındadır. Beşincisi, *Risâletü’l-muallaka ala tefsiri kavlihi telala tebarekellezî biyedihî’l-mülk* (4 varak) ismiyle Mülk suresi tefsiri hakkındadır. Altıncısının ismi ise tespit edilememiştir. Yedincisi, *Hazihî Ta’likâtün ala’l-Beydâvî* (7 varak) ismiyle Beyzavî tefsiri üzerinedir. Sekizincisi, *Hâşiyetün ala Hâşiyeti Hasan Halebî ve alâ ba’di’l-mevâidi mine’t-tevdih ve’t-tenkih* (22 varak) ismiyle mantık ilmine dairdir. Üzerinde çalıştığımız yazma ise dokuzuncu olup *Hâzihi hâşiyetün mevlâ allâme Halil b. Hasen el-müknâ b. Ebi’l-felâh el-Aydinî alâ Hâşiyeti’l-Kürdî alâ şerhi’l-nuhbe fi usûli’l-hadis* (10 varak) ismindedir.⁶⁰

Gerek ciltlenen kitabın başında Ebü’l-felâh el-Aydinî geçmesi gerekse dokuz yazmanın her birisinin başında “Halil b. Hasan el-Aydinî” ya da “Kara Halil Efendi müknâ Ebi’l-felâh” geçmesi, yine çalışılan yazmanın başında da “Allâme Halil b. Hasan Müknâ Ebü’l-felâh” ifadesinin geçmesi yazmanın, Osmanlı döneminin önemli müderris ve bürokratlarından olan Kara Halil’e aidiyetini göstermektedir.⁶¹

Yazmanın kapağında açıkça belirtildiği üzere eser, İbn Hacer’in *Nüzhe*’sine Kürdî (Gürânî) tarafından yazılan hâşiyeye üzerine hâşiyeye çalışmasıdır. Yazma, on varaktan oluşmaktadır. Yazmanın başında müellife veya eserin telif sebebine dair bir bilgi bulunmamakta, konuya besmele-hamdele-salvele olmadan, direkt açıklanan metne işaret edilerek girilmektedir. Açıklanan metinde hamdele-salvele olduğu için tekrar edilmemiş olabilir. Kara Halil, *Nüzhe* metninin sıralamasına uygun bir şekilde hamdele-salvele, İbn Hacer’in eseri yazma sebebi, hadis usûlüne dair ilk telif edilen eserler, hadis usûlünün gayesi, hadis, eser gibi kavramlar ile râvî sayısı açısından hadis çeşitlerinden mütevatir konularını hâşiyeye etmektedir. Mütevatir konusunun bir bölümünde yazma bitmektedir. Bu yönüyle eser, hadis usûlü konularının tamamını kapsamamaktadır. Hadis usûlü konularının ilklerinden olan mütevatir kısmına kadar 10 varak yazıldığı düşünülürse, şayet tamamı telif edilseydi, yazma geniş bir hacme ulaşabilirdi.

⁶⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, 23 nolu yazma, 4, 10, 17, 22, 23, 29, 31, 39, 62 (safya numaraları ciltlenen mecmuanın bütününe göre verilmiştir).

⁶¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, 23 nolu yazma, 3, 17, 23, 31, 39, 62.

Bitiş kısmında, yazmaya dair bir bilgi verilmeden eser sona ermektedir. Okunaklı ta'lik yazısıyla kaleme alınan yazmanın ara ara kenarlarına özellikle öğrenciye düşünülmesi istenen konuları hangi açılardan düşününeceğine dair ta'lika düşünülmüş, yeni bir konu başlarken ilk kelimenin üzerine kırmızı çizgi çekilmiştir.⁶²

4.2. Dil ve Üslup Açısından Kara Halil Hâşiyesi

Kara Halil'in hâşiyesi iç içe geçmiş eser ve konulardan oluştuğu için girift bir metindir. Eserin anlaşılması için *Nuhbe-Nüzhe* ve *Gürânî'nin* metinlerine hâkim olmanın yanında *Nuhbe-Nüzhe* metni üzerinde şerh-hâşiyeye yazan İbn Hacer'in öğrencilerinin ve diğer âlimlerin tartışmalarından haberdar olmak gerekir. Aynı şekilde müellifin eserde Osmanlı döneminde özellikle hâşiyeye türünde ön plana çıkan mantık, belâgat, Arap dili gibi ilimlerin konularına çokça yer verdiği, açıklamaların bu doğrultuda olduğu görülür.⁶³ Bunda müellifin, müderris olması ve müzakere esnasında hâşiyeleri yazmış olması etkili olabilir. Burada, eserin dil ve üslup açısından bazı özelliklerine değinilecektir.

Kara Halil, *Gürânî'nin* metnine “قوله” lafzıyla işaret eder. Söz konusu ifade, eseri yorumlarken asıl metne işaret etmek için şerh-hâşiyeye metotlarından birisidir. İlgili metin verilirken izah edilen yer, bazen tamamen bazen de uzun olan yerlerin baş tarafı verilip sonuna “devamı var” anlamındaki “الخ” kısaltması konularak verilir. Mesela *Gürânî'nin* “قوله لان المراد اثبات الملكية لله تعالى” ifadesine tam olarak yer verir, sonrasında ise kendi izahını yapar.⁶⁴ Bunun yanında açıklayacağı metin uzun ise kısaltma yaparak yer verir. Mesela, *Nuhbe-Nüzhe'de* كتابه في şeklinde geçen cümleye dair *Gürânî'nin* ifadesinin bir kısmını قوله واما ما قيل انه منصوب şeklinde verip, sonunda ise “الخ” ifadesini koyar.⁶⁵

Asıl metni verirken müellif, sadece hâşiyesini yaptığı *Gürânî'nin* metnine değil bazen *Nuhbe-Nüzhe* metnine, eğer *Gürânî* yer vermişse *Nüzhe'nin* şerhlerinden İbn Kutluboğa'nın metnine yer verir. Bu açıdan eser, İbn Hacer'den Kara Halil dönemine kadar birbiri içine geçmiş birçok metni barındırır ve şerh eder. Örneğin, İbn Hacer, haberi tanımlarken “bu ilmin âlimlerine göre haber” şeklinde ifade kullanmış⁶⁶, Kara Halil ise bu ifadeye عند علماء هذا الفن قوله şeklinde yer verip “Açıktır ki İbn Hacer, onlarla

⁶² Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Aydinî, *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Kürdî ala Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*. (Süleymaniye: Yazma Başlıklar, 23), 2a, 4a, 7b, 9a, 10a.

⁶³ Örneğin mantık ilminin Osmanlı uleması üzerinde etkisi için bk. Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneninde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, 227-230.

⁶⁴ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 1a.

⁶⁵ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 1b.

⁶⁶ İbn Hacer el-Askalanî, *Nüzhetü'n-nazar*, 66.

bu ilmin cumhurunu kasteder.” diye izah etmiştir.⁶⁷ Burada, Kara Halil’in sadece Gürânî’nin değerlendirmelerine bağlı kalmadığı, onun da asıl metni olan *Nüzhe*’yi şerh ettiği görülür. Bu açıdan eser, sadece Gürânî’nin hâşiyesi olarak görülmemeli, dolaylı olarak asıl metin olan İbn Hacer’in *Nuhbe-Nüzhe* eserlerinin de hâşiyesi olduğu bilinmelidir. Aynı şekilde, Kara Halil, yer yer *Nüzhe*’nin önemli şârihlerinden Kasım b. Kutluboğa’nın ifadelerini beyan eder. Mesela, İbn Hacer’in “Tariklerden maksat senedlerdir.” ifadesi hakkında İbn Kutluboğa “Bu söz müstedrektir.” ifadesini kullanmıştır. Kara Halil ise “قوله مستدرک” sözünü İbn Kutluboğa’nın sözünü açıklamıştır.⁶⁸ *Nüzhe*, İbn Kutluboğa ve Gürânî metinlerinin Kara Halil tarafından izah edilmesi, hicrî 850 ile 1100 yılları arasında *Nuhbe-Nüzhe* şerhleri-hâşiyeleri dolayısıyla hadis usûlüne dair bilgilere yer vermesi açısından önemlidir.

Gürânî metninin tamamı tek tek izah edilmez hatta metindeki bazı konular direkt geçilir. Kara Halil, problem olarak gördüğü, âlimlerin arasında tartışma konusu olan yerleri açıklar. Bu doğrultuda, Kara Halil bazı konuları uzun uzun ele alır. Örneğin, haberin bize ulaşması itibariyle çeşitleri kısmında İbn Hacer “طرق” kelimesini önce “الاسانيد الكثيره” şeklinde açıklamış, sonra “Turuk ile murad el-esânîddir.” şeklinde ifade kullanmıştır. İbn Kutluboğa ise ikinci açıklamayı müstedrek (tamamlama) ve boş söz olarak ifade etmesi⁶⁹ üzerine şerh ve hâşiyelerde konu tartışılmıştır. Gürânî’nin de dâhil olduğu bu tartışma hakkında Kara Halil’in yaklaşık 4 varaklık bir bölüm ayırdığı görülmektedir.⁷⁰ Buna karşın bazı konularda neredeyse hiç açıklama yapmamıştır. Mesela, Râmühürmüzî dışındaki ilk hadis usûlü müellifleri ve eserlerinin zikredildiği bölümlerde Gürânî’nin değerlendirmeleri olmasına rağmen Kara Halil, açıklama ihtiyacı hissetmemiştir. Bu durum, daha ziyade *Nuhbe-Nüzhe* şerh ve hâşiyelerinde tartışma konusu olan kısımlarda izahların çokça yapıldığını göstermektedir.

Kara Halil, açıklama ihtiyacı hissedilen veya yanlış gördüğü herhangi bir konuya giriş yaparken klasik metinlerdeki yöntemlerden birisi olan “فيه نظر” ifadesine yer verir. Öncelikle konunun problemlili olan kısmına, sonra ise kendi tercih ettiği görüşe yer verir. Böylece muhatabı/öğrenciyi konunun farklı boyutlarından haberdar eder. Örneğin, *Nuhbe* ve *Nüzhe* metninin metin-şerh şeklinde mi yoksa tek bir metin mi olduğuyla ilgili Gürânî’nin metin ve şerh şeklinde ifade kullanması⁷¹ üzerine Kara Halil, “Burada bir

⁶⁷ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 3a.

⁶⁸ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 5a.

⁶⁹ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 70.

⁷⁰ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 4a-7b.

⁷¹ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhu Nuhbe*, 56.

problem vardır/fihi nazar.” diyerek açıklama yapar ve *Nuhbe* ve *Nüzhe*’nin tek bir metin olduğuna dair delillerini ortaya koyar.⁷²

Kara Halil, tartışmaları, konularda şayet emin olunmayan bir durum varsa veya muhatabın/öğrencinin konular hakkında araştırma yapması, i’mal-i fikir etmesi düşünüüyorsa tartışma konusunu “تامل” ifadesiyle bitirir. Bu yönüyle o, ilmin tefekkür ile geliyeceği anlayışında olduğu için olayların farklı boyutlarının düşünülmesini arzulamaktadır. Örneğin, hadis usûlü eserlerinin bütün istihlaları içerisine almadığını çünkü istihlaların zamanla, fikirlerin art arda gelmesiyle arttığını, müelliflerin mühim olanları bir araya getirdiğinden bahseden Kara Halil, bu açıklamalardan sonra “تامل” ifadesini kullanmaktadır. Hatta kenara düşülen ta’likada neyin düşünüleceği, “istihlaların bazısının bir kısmından sonra meydana geldiğini söylemenin mümkün olup olmadığı” şeklinde belirtilmiştir.⁷³

Eserinde, döneminin meşhur kitaplarını kullanan Kara Halil, ilgili kaynaklara “قال” lafzıyla başlamakta bazen müellif ismini bazen kitap ismini vermektedir. İlgili alıntıyı ise “انتهى” lafzıyla bitirmektedir.⁷⁴ Bu yönüyle alıntılarda günümüz usûllerine uyduğu, alıntının nereden nereye kadar olduğunu belirtmek için bu lafızları kullandığı görülür.

Yazma eserlerde, metni uzatmamak için kısaltmalar kullanılmaktadır. Kara Halil, eserinde “ظاهر” ifadesini, “ظ” ve “الظ”, “مصنف” ifadesini ise “المص”, “ممنوع” ifadesini ise “مم” şeklinde; alıntı yaptığımda alıntının sonu devam ediyorsa burada da “الى اخره” ifadesini “اه” veya “اله” şeklinde kısalttığı görülür.⁷⁵

4.3. Muhteva Açısından Kara Halil Hâşiyesi

Kara Halil Hâşiyesi, *Nüzhe* doğrultusunda hadis usûlünün ilk konularını ele almaktadır çünkü belli bir yere kadar (mütevâtir bahsi) tahşiye edilmiştir. Yazmanın birinci varağında; hamd cümlesinin ihbâri-inşâî olması ve Allah’ın sıfatlarının sıralaması, hadis usûlü eseri *el-Muhaddisu’l-fâsıl*’ın doğru yazımı ve nahiv açısından i’rab durumu yer alır. İkinci varakta; *Nuhbe-Nüzhe*’nin ihtisar, ezberlenmesi kolay bir metin olması ve metin-şerh olarak iki ayrı metin mi yoksa tek bir metin mi olduğuna dair tartışmalar vardır. Üçüncü varakta; haber-hadis kavramları ve hadis ilminin mevzu ve gayesi meseleleri vardır. Dört, beş ve altıncı varaklarda; turuk kelimesinin cem-i kesret ya da killet olması, İbn Kutluboga’nın itirazları ve ona cevaplar yer alır. Yedi, sekiz ve dokuzuncu varakta; tevâtürün şartları, ilim ifade etmesi ve tevâtürün

⁷² Kara Halil, *Hâşiye*, 1a.

⁷³ Kara Halil, *Hâşiye*, 2a. Diğer örnekler için bk. 3a, 5a, vd.

⁷⁴ Kara Halil, *Hâşiye*, 2b, 3a, 5a, 6b, 7a, 8b.

⁷⁵ Kara Halil, *Hâşiye*, 1a, 2a, 4a

dördüncü şartıyla ilgili tartışmalar yer alır. Manen mütevâtir kısmında yazma sona erer.

4.4. Kaynakları Açısından Kara Halil Hâşiyesi

Kara Halil, genelde hadis usûlü alanında *Nüzhe* şerh ve haşiyelerinden istifade eder. Kaynaklar arasında İbn Hacer'in öğrencisi İbn Kutluboğa'nın *Nüzhe* şerhine yer verir.⁷⁶ Müellif ismi vermeksizin "Havâşî'l-ulye" şeklinde ifade edilen esere birkaç yerde atıfta bulunur. Söz konusu eserin Ali el-Kârî'nin *Nüzhe* şerhi olduğu, ilgili bilgiler karşılaştırıldığında anlaşılır.⁷⁷ Yer yer Lekânî'nin (öl.1078/1668) *Nüzhe* şerhine, tenkit etmek ya da desteklemek için yer verir.⁷⁸ Yine *Nüzhe* muhaşşîlerinden olduğu anlaşılan ve yazmada Fâzıl el-Hânî diye belirtilen kişiden çokça istifade etmiştir.⁷⁹ Ancak bu kişinin kim olduğu tespit edilememiştir.

Bunların yanında âlet ilimlerine dair eserlerden istifa eden Kara Halil'in kaynakları arasında *Şerhu'l-Metâli'*, Devvânî'nin (öl. 908/1502) *Heyâkülü'n-nûr Şerhi*, İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) hâşiyesi, Isâmeddîn'in (öl. 1561/968) *Beyzâvî Hâşiyesi* gibi mantık, tefsir ve nahiv eserleri vardır.⁸⁰

5. Hadis Usûlü Konularının Dilden Hareketle İzahı

Kara Halil, *Nüzhe* ve Gürânî'nin eserlerini tahşiye ederken, kendi uzman olduğu mantık, âdâp, Arap dili ve belâgat gibi günümüz ifadesiyle dil felsefesi alanlarına başvurmakta, söz konusu alanların terimleriyle hadis usûlü konularını izah etmektedir.⁸¹ Bu yönüyle hadis usûlünü konularına farklı bir bakış açısı getirmektedir. Hâşiyesi kısıtlı olmasına rağmen birkaç örnekten hareketle konu açıklanacaktır.

5.1. Arap Dili ve Belâgatı Kaidelerinden Hareketle Metnin İzahı

Kara Halil, *Nuhbe-Nüzhe* metinlerine anlam verirken ya da tartışma konularında delil ileri sürerken gramer bilgilerinden istifade eder. Âlimler arasında tartışmalı olan "Hamd" cümlesinin gramer durumu konuya örnek teşkil edebilir. *Nuhbe* metnindeki الحمد لله cümlesini izah ederken Gürânî, maksadın Allah'ın mülkiyetini ispat olduğu için cümlenin lafzen ihbârî

⁷⁶ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 2b, 3a, 6b.

⁷⁷ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 6b, 7a, 8b; Ali el-Kârî, *Şerhu's-şerh*, 128-170.

⁷⁸ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 8b.

⁷⁹ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 1a, 8a.

⁸⁰ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 1a, 5a.

⁸¹ Benzer bir örnek için bkz. Taha İmamoğlu, "Anadolu'da Usûl Çalışmaları: Ramanzade Abdünnafi İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker, Şerhi: 'El-Eserü'l-Muteber fi Tercemeti Nuhbetü'l-Fiker'", *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler (Sempozyum)* (Samsun: Çankırı Belediyesi, 2011), 333-334.

manen inşâî olduğunu belirtir.⁸² Kara Halil ise önce hamdin Allah için sâbit ve ona has olmasından dolayı cümlelerin inşâî olduğunu söyleyenlere yer verip sonra söz konusu görüşün problemliliğini ifade eder. Hamdin hakikati kemâl sıfatlar izhar etme ve Allah'a hamd edenlerin tamamını haber verme anlamı olduğu için cümlelerin ihbârî yönü de bulunur. Bundan dolayı, âlimler ihbârî ve inşâî olmasında ihtilaf etmişlerdir.⁸³ Söz konusu açıklamalar, hamd cümlesine anlam verirken önem arz etmekte ve basit mana vermek yerine dil ilimlerindeki bilgiyi usûl eserinde ön plana çıkarmaktadır.

Konuyla ilgili ikinci örnek şârih ve muhaşşiler arasında tartışma konusu olan *Nuhbe-Nüzhe* metninin nazmı/yazılışı meselesi olabilir. Âlimler, metnin daha doğru/daha güzel şekli hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Tartışmalardan birisi *Nuhbe-Nüzhe* metninde geçen Allah lafzının sıfatlarının sıralamasıdır. *Nuhbe-Nüzhe* metni şu şekildedir:

الحمد لله الذي لم يزل عالماً قديرًا حيًّا قيوماً سميعًا بصيرًا

İbn Hacer, Allah'ın sıfatlarını, *Nuhbe* metninde “lem yezel, âlim, kadîr” şeklinde sıralamış, *Nüzhe* metninde ise sırasıyla “hayy, kayyûm, semî', basîr” sıfatlarını eklemiştir.⁸⁴ Söz konusu ifadelerin sıralaması hakkında Gürânî, “İbn Hacer, ‘hayy, kayyûm, âlim, kadîr’ şeklinde yazsaydı, daha güzel olurdu”, ifadelerini kullanarak metnin yazımına dair eleştiride bulunur. Sebebi ise ilim ve kudretin, “hayy ve kayyûm” sıfatlarına tabi olmasıdır.⁸⁵ Ancak İbn Hacer'in sıralamasının uygun olduğuna dair görüşler vardır. Gürânî “denilmiştir” ifadesiyle ilgili görüşlere yer verir. Şöyle ki; “alîm ve kadîr” kayyûm sıfatına tabi olmadığı gibi “semî' ve basîr” sıfatlarına da tabi değildir. Burada, İbn Hacer metni (*Nuhbe*) dikkate alarak “alîm ve kadîr” sıfatlarını öne almış, şerhte (*Nüzhe*) ise tamamına yer vermiştir.⁸⁶ Kara Halil ise *Nuhbe-Nüzhe* metinlerinin metin-şerh olarak değerlendirilmesine karşı çıkmıştır. Ona göre müellif, metni mezcetmiştir. Böylece *Nuhbe* ve *Nüzhe* tek metin haline gelmiştir. Gürânî'nin görüşünde olduğu üzere İbn Hacer, hayy ve kayyûm sıfatlarını âlim ve basir sıfatlarının önüne alarak “Hayy, kayyûm, âlim, kadîr, semî', basîr olan Allah'a hamd olsun.” deseydi, kelimeler, nazm-ı tabiiye göre olur ve belâgat açısından daha güzel olurdu.⁸⁷ Kara Halil, belâgat ve nazm-ı tabii gibi kavramları göz önünde bulundurarak *Nuhbe-Nüzhe* metninin daha uygun şeklini ifade etmiştir.

⁸² Gürânî, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbe*, 56.

⁸³ Kara Halil, *Hâşiye*, 1a.

⁸⁴ Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser*, ed. Nureddin Itr (thk.) (Dimeşk: Matbaatü's-sabbâh, 2000), 37.

⁸⁵ Gürânî, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbe*, 56.

⁸⁶ Gürânî, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbe*, 56.

⁸⁷ Kara Halil, *Hâşiye*, 1a.

Nuhbe-Nüzhe metnine dair tartışmalardan bir diğeri, ilk hadis usûlü olarak bilinen Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eserinin yazılışıdır. *Nüzhe*'de şöyle geçmektedir:

فَمِنْ أَوَّلِ مَنْ صَنَّفَ فِي ذَلِكَ الْقَاضِي أَبُو مُحَمَّدٍ الرَّامَهُرْمُزِي فِي كِتَابِهِ الْمَحْدِثَ الْفَاصِلَ ، لَكِنَّهُ لَمْ يَسْتَوْعِبْ

Kara Halil, öncelikle *Nüzhe* metninde *el-Muhaddisu'l-fâsıl* şeklinde kısa ismi verilen kitabın tam isminin "*el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*" olduğunu belirtir. Kara Halil'in konuyu ele alma gerekçesi, İbn Hacer'in kitap isminin bir cüzüne yer vermesidir çünkü alemlerin kısaltmasıyla ilgili çeşitli tartışmalar vardır. Kara Halil, alem/özel isimlerin bir kısmının kısaltmanın caiz olduğunu belirterek İbn Hacer'in metnine destek çıkar. Anlaşıldığı kadarıyla konuya girmesinin sebebi usûl âlimlerinin "Alemleri tasarruftan koruyan illet vardır." sözünden dolayı alemlerin kısaltılmayacağı görüşüdür. Kara Halil, buradaki tasarrufu hakikî mana dışında mecâz ve istiâre yoluyla tasarrufa hamleder. *Nüzhe* metninde kasıtlı bir tasarruf söz konusuysa usûl âlimlerinin dediği gibi alemler kısaltılmaz, ancak böyle bir durum yoksa kısaltılabilir.⁸⁸ Kara Halil, burada bir taraftan *Nüzhe* metnindeki yazımın doğru olup olmadığını ortaya koyarken diğer taraftan farklı disiplinlerdeki tartışmaları hadis usûlü eserine taşımıştır.

İlk hadis usûlü eserine dair tartışmalardan birisi de kitabın ismindeki "el-fâsıl" lafzıdır. Kara Halil'e göre, bazıları Râmhürmüzî'nin kitap ismini fâsıl şeklinde kayıt etse de nüshaların çoğunluğuna göre "fâdıl" olması daha uygundur. Bu değerlendirmesiyle müellifin bu tür kitapların nüshalarına dair bilgisi olduğu anlaşılmaktadır.

Gramerden hareketle metne dair değerlendirme yaptığı konulardan birisi "في كتابه المحدث الفاصل" kelimesinin irabıdır. Gürânî'ye göre, el-muhaddisu'l-fâsıl, kitabihi kelimesinin beyanıdır. Ancak kitabihi kelimesinin mahfuz bir "sannefe" fiilinin mefulü olarak mansub, fâili ise baştaki "men" edatının zamiridir, şeklinde bir görüşün zorlama olduğuna değinen Gürânî aynı şekilde Râmhürmüzî'nin sıfatı yapanların da sıfat ile mevsuf arasında fasl olduğu için hatalı olduğunu ifade eder.⁸⁹ Kara Halil ise *el-muhaddisu'l-fâsıl* kelimesinin kitabihi'den bedel olduğunu belirtir. Aynı zamanda "fî" harfi cerinin bazı *Nüzhe* nüshalarında olmadığına değinen Kara Halil, harfi cersiz olan nüshanın sanki hadisçilerin nezdinde söz konusu kitabın bilinmediği izlenimi verdiği, böyle bir şeyin ise mümkün olmadığından dolayı harfi cerli nüshaların evlâ olduğunu ifade eder.⁹⁰ Hem Gürânî hem de Kara Halil'in, sanki bir öğrenciye eğitim verirken gramer konularını pekiştirmesi için

⁸⁸ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 1b.

⁸⁹ Gürânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbe*, 58.

⁹⁰ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 1b.

konuyu analiz eder gibi ifadelerle yer vermeleri ve gramerden hareketle metin hakkında fikir vermeleri, metnin tedrisat için ya da tedrisat aşamasında yazıldığını göstermektedir. Aynı zamanda, Gürânî ve Kara Halil, gramer bilgilerinden hareketle metindeki lafızlar hakkında yorum yapmaktadır.

5.2. Cihet-i Vahde Bağlamında Hadis-Haber-Eser Kavramları ve Hadis İlminin Gaye ve Mevzusu

İlim, belli bir alana dair sistemli bilgi birikimini ifade eden disiplin şeklinde tanımlanır. Herhangi bir alanı, “ilim” şeklinde ifade edebilmek için tanımı ve ilmin cüzleri (eczâu'l-ulûm) şeklinde ifade edilen mevzu, gaye, ilke ve meselelerinin ortaya konması gerekir. Osmanlı'da özellikle kitapların başında ilmin tarifini, gayesini ve mevzusunu ifade etmek, bir bakıma söz konusu ilmin hangi cihetle (cihed-i vahde) bilineceğini ortaya koyar. -Yukarıda belirtildiği üzere Kara Halil'in de konuya dair hâşiyesi vardır.- Cihed-i vahde ile herhangi bir ilme başlamadan önce (şurû'), o ilmin amaçladığı şeyi bilerek amaçlanmayanlara emek harcamamak, gayesini bilerek çaba ve isteğini artırmak hedeflenir. Cihed-i vahde kesret içerisinde bizzat o ilme has olan tek bir yöndür. Söz konusu yön, ilmin mesâilinden önce tarifini, gayesini ve mevzusunu belirler.⁹¹ İbn Hacer ve öncesinde hadis ilminin gayesi ve mevzusu gibi konulara değinilmezken sonraki dönem şerh-hâşiyelerde yer verilmiştir.

Kara Halil, öncelikle hadisin bir ilim olmasını ele alır. Ona göre, ilmü'l-hadis, bir fendir. Fen olabilmesi için belli mesâil, tasdikât ve meleke üzerine kurulu olması gerekir. Sadece menkul ise açık olduğu üzere mesele değildir çünkü bir fennin mesâili, “külli” olan kaidelerdir.⁹² Eğer hadis bir ilim ise -her ilimde olduğu üzere- onu diğerlerinden ayıran mevzu ve gayesi vardır. Hadis ilminin mevzusunu ehli hadis “Nebî'nin zatı”, Taşkoprüzâde ise *Mevzûatü'l-ulûm* adlı eserinde “Nebî'nin lafızları” şeklinde belirtir. Kara Halil, bu iki görüş arasında Taşkoprüzâde'nin görüşünü, hadisin sadece lafza ait olmadığını ortaya koyarak eleştirir. Hadis ilminin gayesi ise Gürânî'nin belirttiği üzere iki cihan saadetini elde etmektir.⁹³ Kara Halil, bu amacı genel olduğundan -cihed-i vahde yani hadise özgü bir tarafı olmadığından- dolaylı eleştirir. Her ilim mevzu ve gayesiyle temyiz edildiği için kendisine göre bir gayesi olmalıdır.⁹⁴ Söz konusu tenkit günümüzde hâla geçerliliğini korumaktadır. Bu açıdan hadis usûlünün; mesâil, tasdikât, meleke, mevzu ve

⁹¹ Kenan Tekin, “Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. Yüzyıl Osmanlı İlim Düşüncesi”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, 2018, II/32.

⁹² Kara Halil, *Hâşiye* 3b.

⁹³ Gürânî, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbe*, 67.

⁹⁴ Kara Halil, *Hâşiye*, 4a.

gaye gibi açılardan sorgulanması, kendine özgü tanımlamaların yapılması gerekir.

Haber, hadis, eser ve sünnet kavramlarının birbiri yerine kullanımı ya da farklılıkları meselesi âlimler arasında tartışılan ve had/sınırı tam belirlenmesi gereken konulardandır. İbn Hacer, haber ve hadis tarifinde mürâdif, mübâyin ve umum-husûs mutlak (her haber hadis, her hadis haber değildir) olmak üzere üç görüşü ifade eder.⁹⁵ İbn Kutluboğa, mübâyin görüşünü âmm için sabit olan hâs için de sabit olur, sözüyle eleştirir. Yani ona göre haber âmm, hadis hâs ise mübâyin olamaz.

Hadis, haber ve eser kavramları birbiriyle ayırt edilmesi noktasında usûl eserlerinde çeşitli tanımlamalar yapılır. İbn Hacer'in konuya dair metinlerinden hareketle Kara Halil, cumhurun hadisin habere müradif olduğunda ittifak; Nebî'ye has olan hadisin habere müradif olmasında ya da hadisin Hz. Peygamber'e, sahabeye ve tabiîne umûmî kullanılmasında ihtilaf ettiklerine değinir. Hadis, sünnetin müradifidir. Haber ve hadis ilişkisinde "Haber, hadisin mübâyinidir." şeklindeki görüşü, İbn Kutluboğa "Âmm için sabit olan şey hâs için de sabit olur." diyerek eleştirmiştir. Bu bağlamda, Kara Halil, konuyu lâzım-melzûm ilişkisinde ele alır. Lâzım, kendisi için gerekli olan melzûmu gerektirir. Hâs, melzûm, âmm ise lâzımdır. Bu durumda âmm için sabit olan hâs için de sabit olur. Yani eğer haber âmm, hadis hâs ise haber hadisi gerektirir, bundan dolayı da mübâyini/birbirinden tamamen farklı olamaz. Ancak bu durum şu açıdan tenkit edilir: Cins, hayvan olmayı lazım kılar, cins ise insana hamledilmemekle birlikte onun lâzımıdır. Bu açıdan, İbn Kutluboğa'yı eleştiren Kara Halil, haber ve hadisin birbirlerinin mübâyini olabileceği şeklindeki görüşün olabileceğini ifade eder.⁹⁶

Görüldüğü üzere Kara Halil, gramer, belâgat ve mantık gibi ilimlerinden hareketle *Nuhbe-Nüzhe* metnini analiz etmektedir. Dil bilgisi açıklamalarına çokça yer vermesi eserin tedrisat aşamasında yazıldığını göstermektedir.

Sonuç

Nuhbe-Nüzhe, hadis usûlü alanında kendilerinden sonra yazılan eserleri etkilemiş, hatta merkezî bir kaynak olmuştur. Mısır havzasında etkili olmasına rağmen Osmanlı'da Köprülüler döneminde Mısır ile kurulan ilişkiler neticesinde Anadolu'ya taşınmıştır. Bu süreçteki âlimlerden birisi Kara Halil Efendi'dir. Kara Halil, Osmanlı medreselerinde yetişmiş, buralarda müderrislik yapmış ve özellikle dil ilimlerine dair hâşiyeye türünde eserler kaleme almıştır. Aynı zamanda, kazaskerlik gibi bürokratik görevlerde bulunmuştur. Kara Halil örneği, Osmanlı'da tedrisât-telifât-bürokrasinin

⁹⁵ İbn Hacer el-Askalanî, *Nüzhetü'n-nazar*, 66-67.

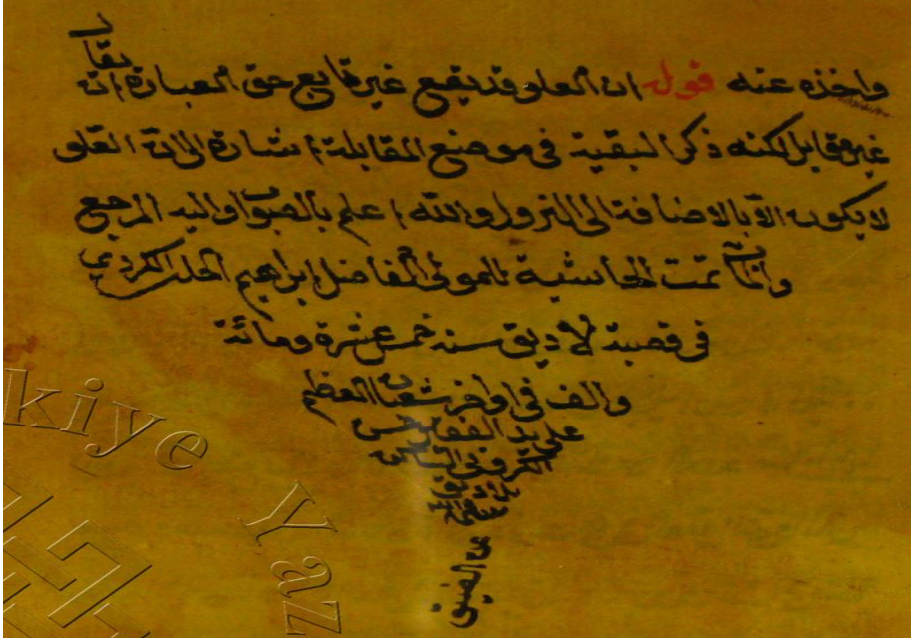
⁹⁶ Kara Halil, *Hâşiyeye*, 4a.

birbirinden bağımsız değerlendirilmemesi gerektiğini göstermektedir. Tedrisât ile uğraşan âlimler, hâşiye ve ta'lika türünde eserler yazarak öğrencilere okutmuşlardır. Müderrislik makamları ise beraberinde kazaskerlik ve şeyhülislamlık gibi görevleri getirmiştir.

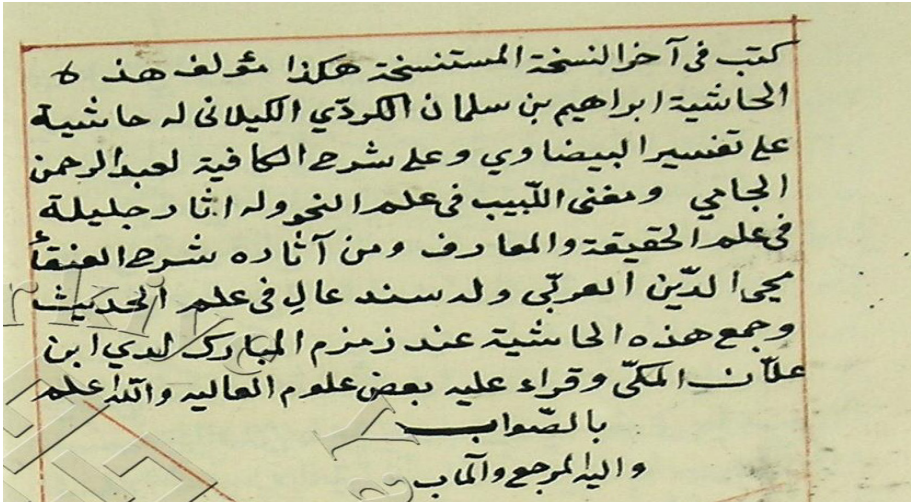
Kara Halil, eserinde hadis usûlü konularını mütevâtir bahsine kadar ele almıştır. Eser, hadis usûlü meselelerine girmekten ziyade asıl metnin lafızlarına odaklanmıştır. Esânîd ve turuk kelimelerinin cem'i killet-kesret olması, *muhaddisu'l-fâsıl* kelimesinin irabı, *Nuhbe-Nüzhe* metninin ihtisâr ve metin-şerh olması gibi örneklerde görüldüğü üzere eser, daha çok lafız odaklı yazılmıştır. Bunun bir sebebi, müellifin daha çok mantık, hikmet ve âdâb gibi konularda eğitilmiş olması, diğer sebebi ise tedrisât aşamasında eserin yazılmasıdır. Medrese usûlü tedrisâtta "dil" merkezli metin tahlilleri öne çıkmaktadır. Kara Halil, *Nüzhe* metninin nasıl olması gerektiğine dair örnekte olduğu üzere Arapça, belâgat, mantık gibi alanların kavramlarını kullanarak geniş izâhlar yapmaktadır. Aynı zamanda onun, cihet-i vahde bağlamında hadis usûlünün, bir ilim/fen olabilmesi için kendine özgü gâye ve mesâilin olması gerektiğini belirtmesi önemlidir.

Mütevâtirin şartları ve sayısı örneklerinde görüldüğü üzere yoğun olarak ele alınan meselelerin kaynağı, İbn Kutluboğa gibi âlimlerin, hocaları İbn Hacer'e ya da diğer âlimlere yönelttiği eleştirilerdir. Bu durum, bir taraftan *Nüzhe*'ye dair Mısır havzasındaki tartışmaların Osmanlı'ya taşındığını gösterirken diğer taraftan *Nüzhe* etrafında oluşan tartışmaların üç asır boyunca (İbn Hacer, Gürânî, Kara Halil) devam ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak, Kara Halil'in ele aldığı usûl meselelerinin kaynağı, Mısır bölgesine dayanırken eserdeki yöntemi, Osmanlı ilim anlayışı çerçevesinde daha çok mantık, Arap dili ve belâgatı merkezlidir.

Ek-1 (İbrahim b. Süleyman el-Kürdî'ye ait yazmaların ferağ kayıtları)

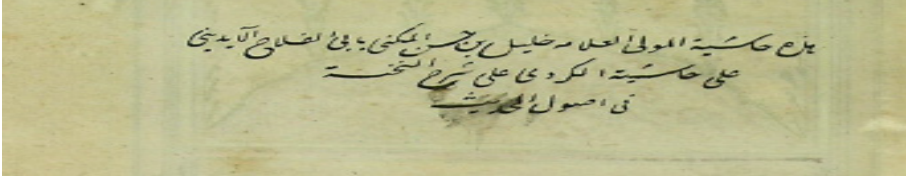

Süleymaniye Kütüphanesi Hacıefendizâde Koleksiyonu no: 454

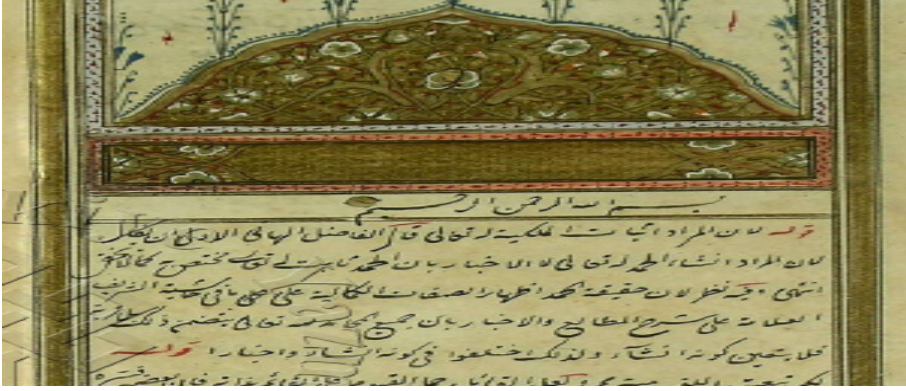

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, no: 348.

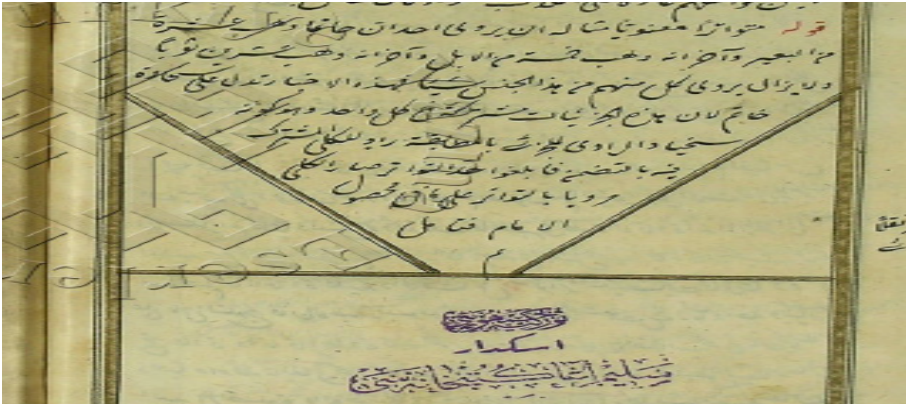
EK2 (Kara Halil Efendi'ye ait yazmanın kapak, dibace ve ferağ kaydı)

Kara Halil Hâşiyesinin Kapağı

Kara Halil Hâşiyesinin Dibâcesi

Kara Halil Hâşiyesinin Hâtimesi

Kaynakça

- Akbayar, Nuri. *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Ali el-Kârî, Ali b. Muhammed. *Şerhu Şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nizâr Temim, Heysem Nizar Temim. Beyrut-Lübnan: Daru'l-erkam, ts.
- Altuntaş, Mustafa Celil. "Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)". İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018.
- Altuntaş, Mustafa Celil – Zhamashev, Azamat. "Ömer Çelebi'nin (öl. 985/1577-8) Usûl-i Hadîse Dair Risâlesinin Tahlil, tercüme ve Tahkiki", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (31 Mart 2022), 541-575.
- Ayaz, Kadir. "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münasebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansımaları (İcâzet ve Kütüphane)". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)*, 307-340.
- Ayaz, Kadir. "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 40 (2015), 63-102.
- Aydın, Osman. "Anadolu Coğrafyasında Hadis Usûlü Çalışmaları: Molla Yegân ve Risâletü Usûli'l-Hadîs", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (27 Haziran 2018), 143-165
- Aydinî, Kara Halil b. Hasan b. Muhammed. *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Kürdî ala Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*. Süleymaniye:Yazma Bağışlar, 23, 10 v.
- Aysan, Mehmet Ali. Mehmed et-Trabzonî'nin er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbetü'l-Fiker Adlı Eseri ve Hadis Usûlüne Katkısı. Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-müfessirîn)*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Cihan, Sadık. "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercüme". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 127-136.
- Çiftçi, Mehdi. "Süleymaniye Darülhadisi (XVI-XVII asırlar)". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2012.
- Çiftçi, Mehdi. "Osmanlı Medrese Teşkilatında Zirve: Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII. Asırlar)". *Usûl İslam Araştırmaları* 14/14 (16 Ocak 2016), 51-116.
- Çoruk, Ali Şükrü (ed.). *Eyüplü Meşhurlar*. 2 Cilt. İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2014.
- El-Rouayheb, Khaled. *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*. New York: Cambridge University Press, 2015.

- El-Rouayheb, Khaled. *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*. Basel: Schwabe Verlag Basel, 2019.
- Engin, Sezai. "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası". *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* I/1 (2015), 76-98.
- Engin, Sezai. *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021.
- Gürânî, İbrahim b. Hasan. *Hâşiye alâ Şerhu Nuhbetü'l-fiker (Nüzhetü'n-nazar ile birlikte basım)*. thk. Muhammed Mürâbî. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2017.
- İbrahim, Hatiboğlu. "Molla Yegân ve Risâle fî Usûli'l-Hadîs 'alâ Taîki ehli'l-Hadîs ve'l-Usuliyin", *Hadis Tetkikleri Dergisi* XIX/2 (2021), 373-381.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdihi Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser*. thk. Nureddin İtr (thk.). Dimeşk: Matbaatü's-sabbâh, 2000.
- İmamoğlu, Taha. "Anadolu'da Usûl Çalışmaları: Ramazanzade Abdünnafi İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker, Şerhi: 'El-Eserü'l-Muteber fi Tercemeti Nuhbetü'l-Fiker'". *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler (Sempozyum)*. 325-336. Samsun: Çankırı Belediyesi, 2011.
- İsmail Paşa, Bağdatlı. *Hediyyetü'l-ârifin: Esmâü'l-müellifin ve Asârü'l-musannifin*. 2 Cilt. Müessesetü'l-tarihi'l-arabî, 1955.
- Kara Halil, b. Hasan. *Hâşiye ala Muhammed Emin [fi Ciheti'l-vahde]*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288.
- Kara Halil, b. Hasan. *Hâşiye-i Kara Halil ale'l-Fenari*. İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1873.
- Kara, İsmail. "'Unuttuklarını Hatırla!' Şerh ve Hâşiye Meselesine Birkaç Not". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* XV/28 (2010), 1-67.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin: Teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kuşlu, Harun. "Kara Halil'in Fenârî Hâşiyesi'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı". *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)*, 2017, 479-491.
- Kürdî, İbrahim b. Süleyman b. İbrahim. *Hâşiye alâ şerhi Nuhbetü'l-Fiker*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 342, 19 v.
- Kürdî, İbrahim b. Süleyman b. İbrahim. *Hâşiye alâ şerhi Nuhbetü'l-Fiker*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 348, 30 v.
- Sarı, Necmi. *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme* İstanbul: Ümmülkura, 2021.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şeyhî, Mehmed Efendi. *Vekâyiü'l-Fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli (İnceleme-Tenkitledi Metin-Dizin)*. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.
- Tekin, Kenan. "Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. Yüzyıl Osmanlı İlim Düşüncesi". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*. II/23-45, 2018.
- Yılmaz, Ömer. "İbrahim Kûranî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı". Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2004.
- Zirikli, Hayreddin ez-. *el-A'lâm: Kamusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-ilm, 7. Basım, 1986.

